

Виступ
на презентації підручника
«Ранньомодерна Європа»

Вельмишановні колеги, студенти! Презентоване видання є продовженням нашої співпраці з В. П. Коцуром по забезпеченню нашого студентства україномовними підручниками з новим поглядом та оцінками історичних процесів минулого. Видання присвячено нашим батькам, які були першими вчителями не лише чисто історії, але й «історії життя», що, напевно, набагато важливіше за перше означення.

У читача, який візьме у руки це видання, зразу ж виникне питання, чому підручник названий саме так: «Ранньомодерна Європа». Якщо не вдаватися у деталі, про які я скажу пізніше, то період, висвітлений у підручнику, а саме XVI – перша половина XVII ст., є сам по собі унікальним, або перехідним, оскільки він уже не відповідає середньовічним параметрам, але все ще не зовсім відповідає ознакам модерності. Кожне покоління має свій погляд на минуле і часто-густо намагається переписувати історію. Ми не ставили перед собою такої мети, а намагалися минулі події представити не лише з точки зору європоцентричного бачення, а з огляду на те, що даний період характеризувався змінним балансом і безперервними перемінами. У Європі XVI – XVII ст. не було регіону, який можна було назвати центром культурного прогресу – подібно Італії для XV ст. Європейці перебували під тиском цілого комплексу нестабільних і невизначених факторів. Нові погляди на світ і місце в ньому людини, сформовані в середньовічній Італії, поширилися на інші частини континенту змінивши світогляд і характер думки (про що докладніше теж нижче). Після того як Середземномор'я перестало бути центром Всесвіту, для європейців перевернувся увесь світ. Напевно, це і є ознаки нового, або французькою «moderne».

Спосіб трактування минулих подій і процесів, вочевидь, залежить від прийнятої перспективи, що, у свою чергу, визначається соціальною, національною, культурною позицією особи, яка оцінює минуле, її політичною орієнтацією, рівнем освіти, світоглядними переконаннями, життєвими

потребами тощо. Тому й існують безліч інтерпретацій давніх подій. Проте, коли мова йде про відображення минулих подій у підручнику, то потрібно, щоб вони були відображені в 4-х базових площинах історичного процесу: економічній, соціальній, політичній і культурній. Саме у цих площинах ми й намагалися подати свій матеріал.

Період XVI – першої половини XVII ст. по-різному називають в історичній науці: Пізнє Середньовіччя, Ранній Новий час, ранній модерн, премодерн тощо. Він включає в себе такі віхові події, як епоху Великих географічних відкриттів, протестантську Реформацію, зародження капіталістичних відносин, європейського колоніалізму, формування національних держав, час Ренесансу і бароко, першої загальноєвропейської війни тощо.

То ж які корінні перетворення у всіх сферах життєдіяльності європейців дали підстави назвати цей період ранньомодерним, розкриваючи усі 4 названі площини?

Я вже називав цей період перехідним для всіх видів життєдіяльності якого був характерний дуалізм: нового і традиційного. Найяскравіше він проявився в господарському житті й економічних відносин. З одного боку, прийоми і навички людей у сільському господарстві і ремеслі, технічні прийоми залишалися середньовічними, а з другого – з'явилися нові обриси, які підготували перший етап промислової революції, що є вже ознакою модерну. Ці обриси полягали у нових формах організації виробництва (мануфактура), нових формах його фінансування, нових технічних винаходах, накопиченні виробничого досвіду. Такі кардинальні зміни дослідники часто називають революціями: революція книгодрукування або «третя комунікативна революція» (використання гвинтового преса і друкарських літер у набірній касі), революція мореплавання (новітні кораблі і навігаційне обладнання), революція водяних і повітряних млинів, що дозволило відкрити систему передачі енергії; революція у металургії (винайдення доменної печі і використання для плавлення руди кам'яного вугілля), революція цін, революція вогнепальної зброї (мобільна артилерія, аркебузи, мушкети і, нарешті,

рушниці). Наведу лише один приклад. У XVI ст. було видано близько 140 – 200 тис. найменувань книг. Якщо прийняти середній тираж у тисячу примірників, то загальний тираж складе від 140 до 200 млн книг. Це дало підстави британському історичу і політичному діячу Кеннету Кларку порівняти флорентійські бібліотеки з грандіозними лабораторіями ядерної епохи.

Зміни в організації виробництва і технічні нововведення сприяли не лише зростанню валового продукту, але й привели до збільшення його товарності, розширенню ринків збуту та пошук нових, рентабельних форм організації виробництва. Такою стала мануфактура, заснована на спеціалізованій ручній праці. Мануфактурне виробництво залишалося провідною формою економічного розвитку європейських країн. Якщо на Заході Європи (Англія, Нідерланди, Франція тощо) визначальною тенденцією в економічному розвитку стає зародження ранньокапіталістичного устрою, то у Центральній і Південно-Східній Європі попит на зернову продукцію на міжнародних ринках привів до повторного закріпачення селянства («другого видання кріпацтва»). Це не лише посилило дуалізм в економічному розвитку європейських країн, а на багато століть вплинуло на всі сфери життєдіяльності суспільств. І цей вплив східна частина Європи відчуває і понині.

Зазнала корінної трансформації і соціальна структура європейського суспільства, де основними соціальними групами стають рання буржуазія (сільські і міські підприємці, нове дворянство, власники мануфактур, купці і банкіри) та передпролетаріат (обезземелені селяни, розорені ремісники і міський плебс).

Як же проявлялися премодерні тенденції у політичному устрої Європи? Для нього характерні нові територіальні надбання і політична централізація. Проте, якщо у Франції, Англії, Іспанії «збирання земель» привело до утворення централізованих держав, то в інших країнах (Німеччина, Італія) консолідація земель проходила навколо окремих політичних центрів. Політична централізація привела до утворення нового типу державного устрою – абсолютної монархії, для означення якої деякі дослідники вживають поняття «нова», «персональна» чи «ренесансна» монархія.

Економічні трансформації, формування внутрішнього ринку та утворення абсолютних монархій викликали до життя і такий важливий процес як виникнення європейських націй. Ці фактори спричинили стирання відмінностей між народностями, які населяли ці країни, уніфікацію діалектів і формування єдиної національної мови, виникнення самобутніх культур і зародження національної свідомості. Але при всіх етнічних, культурних, мовних і конфесійних відмінностях саме в цей час європейці відчували себе культурно-політичною спільністю через усвідомлення свого історичного походження, території, Христової віри, культурних і політичних традицій. А поняття «Європа» стало ще актуальнішим на фоні відкриття нових континентів і знайомства з іншими цивілізаціями, культурними і релігійними віруваннями та традиціями.

До модерністських тенденцій цієї епохи належить і поява нових форм політичної культури. З появою книгодрукування відбулася ціла революція в інформаційній сфері. До кін. XVI ст. в європейських країнах з'являються періодичні видання, а з поч. XVII ст. – перші газети і журнали. А друковані книги, памфлети і публіцистика починають систематично використовуватися в офіційній державній пропаганді, політичній і міжконфесійній боротьбі. Тому держава і Церква, як і в наш час, намагалися встановити контроль за доступною суспільству інформацією, в результаті чого з'являється цензура.

Саме у XVI – першій половині XVII ст. почали формуватися основи, що забезпечують життєдіяльність сучасного парламентаризму: порядок оформлення законопроектів; їх внесення, обговорення і прийняття, парламентська дисципліна, корпоративна етика, діловодство, вимоги свободи слова, недоторканість депутатів, їхнє спілкування з очільником держави тощо. А на поч. XVII ст. навіть виник інститут легальної парламентської опозиції. Зрозуміло, що ці характеристики в той час сприймалися обмежено, проте вони заклали фундамент сучасного розуміння політичних свобод.

З'явилися премодерні форми і в культурі міжнародних відносин, якими користуються й зараз. Так, вченими розроблялися теорії права народів, питання війни і миру, формувалася система загальноєвропейського міжнародного права.

На практиці це виявилось у становленні дипломатичної служби, появі постійних посольств при іноземних державах, розробці теорії дипломатичної етики, утвердженні дипломатичних протоколів тощо.

Ранній Новий час багатий бурхливими подіями, які досить часто носили радикальний чи навіть збройний характер. Тому до деяких ранньоновочасних подій дослідники часто вживають термін «революція», про який ми вже згадували, але однозначного трактування якого немає і в сучасній історіографії. Але якщо мова йшла про радикальні зміни у ранньоновочасній економіці, то вживався термін «революція цін»; коли це стосувалося Реформації, то застосовувався термін «духовна революція». Нові досягнення тогочасної науки і техніки називають «науковою революцією», а перехід від феодалізму до капіталізму «соціальною революцією».

Однак із таких революцій – Реформація – могутній рух за реформу РКЦ у XVI ст, суть якого полягала не лише у критиці Церкви і кліру, але й у розробці нових принципів розуміння віри, Святого Письма і церковного устрою, і який привів до розколу КЦ – єдиного фундаменту і оплоту середньовічного суспільства та світогляду тодішньої людини. Реформація привела до утворення декількох інших християнських церков: лютеранської, кальвіністської, цвингліанської, англіканської. Почали формуватися і множитися різноманітні релігійні спільноти, незалежні від офіційних церков: анабаптисти, антитринітарії, соціани та ін. Реформація відкинула традиційний католицький культ з його пишною обрядовістю, а головний акцент зробила на роз'ясненні істин Святого Письма за допомогою проповідей. Проте одним із найголовніших результатів Реформації стало виникнення цілого ряду незалежних від Риму національних церков, що сприяло консолідації європейських країн. Для Європи очевидним став факт церковно-релігійного плюралізму, що заклав основи міжконфесійної толерантності, без якої не можливе існування і сьогоденного поліконфесійного середовища. Плюралізм, незважаючи на міжконфесійні суперечки і навіть релігійні війни, позитивно вплинув на культурний розвиток, стан науки і сприяв поширенню нового світогляду.

Реформація також змусила організуватися і КЦ для свого зміцнення, яка в союзі з вірною їй світською владою вдалася до Контрреформації, що оновило Церкву, не зачіпаючи традиційних основ католицької догматики. Важливу роль у цьому процесі відіграли єзуїти, діяльність яких охопила всю Європу, включаючи й Україну.

Однією з визначальних рис раннього Нового часу були Великі географічні відкриття на суші і на морі, які внесли кардинальні зміни у свідомість європейців. Відкриття Америки, збагачення уявлень про Азію й Америку, перші навколосвітні подорожі – все це радикально змінило картину світу, розширило кругозір європейців про Землю, підтвердило її кулясту форму, утвердило ідею М. Коперника про обертання нашої планети навколо Сонця. Розширення уявлень європейців про існування різноманітних етносів, у свою чергу, сприяло усвідомленню певної спільності народів, які населяли старий континент, що привело до поширення європоцентризму. Цей процес поряд з утвердженням централізованих, особливо моноетнічних держав сприяв розвитку і зміцненню національної свідомості. Така риса нової соціальної психології супроводжувалася, з одного боку, спробами деяких монархів установити свою гегемонію в Європі і навіть створити наднаціональні державні об'єднання (наприклад, імперія Габсбургів), а з другого – прагненням до збереження відособленості, традиційних локальних прав і привілеїв (наприклад, Англія).

Факторами, що зміцнювали усвідомлення національної спільності, були національні мови, на яких не лише писалися літературні твори, але й велося офіційне діловодство. А в країнах, де перемогла Реформація, велося і богослужіння. У розвиток національної ідеї свій внесок зробили тогочасні історики, які у своїх творах прославляли діяння великих предків, популяризували героїчних осіб, захоплювалися славними подіями минулого свого народу, описували його звичаї, побут, мораль і культурні звершення. На зміну всесвітнім хронікам («від сторонення світу»), з'являються історії власного народу. А це вже починає формувати уявлення про національний характер, національну психологію чи національний менталітет.

На нашу думку, саме у світосприйнятті ранньоновочасної людини відбулися найрадикальніші трансформації. Житель Середньовіччя звик до тісного, невеличкого світу, маленького локального простору, обмеженого кола спілкування, незначного багажу знань тощо. У ранній Новий час горизонти розширилися, настали стрімкі зміни, що не зразу можна було зрозуміти. Ці трансформації викликали то напружені переживання, то захоплення новизною, то страх перед руйнуванням старих традицій і норм життя, що навіював думку про наближення кінця світу. У свою чергу, по-новому починає цінитися час, тому не випадково з'являються різноманітні види годинникових механізмів, поширюються точні виміри часу тощо.

Відбуваються зміни і в соціальних поглядах, особливо під впливом нових протестантських ідей. У суспільстві все рідше чуються думки про засудження прагнення до багатства, а бідність перестає ототожнюватися зі святістю. Церква уже не засуджує так різко лихварство, поширюється практика встановлення на товари не лише «справедливих цін», але й цін, які приносять продавцям прибутки. З'являються навіть теоретичні обґрунтування багатства як умови повноцінного життя, що підкреслюють його не лише суспільну значимість, але й «бажаність Богові». Названі фактори приводять до утвердження нової формули «час – гроші», що стає правилом етики нових підприємців, у середовищі яких оцінюється енергійність, активність, самодисципліна, ініціативність, ризикованість при прийнятті рішень тощо. І ці риси поступово утверджуються і в моральних доктринах протестантських церков.

Поширення книгодрукування привело до стрімкого зростання обміну інформації і підйому наукової думки. Найбільшими, радикально новими досягненнями відзначилися картографія, географія, астрономія, механіка, філософія і медицина. До їхніх досягнень необхідно віднести появу перших достовірних карт Європи і світу, обґрунтування геліоцентричної системи М. Коперніком, відкриття Тихо Браге (нові точні сонячні таблиці) і Йогана Кеплера (закони руху планет, метод наближеного обчислення інтегралів), винайдення нового телескопа Галілео Галілея, який обґрунтував закони падіння тіл, інерції, поняття швидкості і прискорення тощо.

Ще однією характерною рисою науки є диференціація її галузей. Так, з математики виділяється цілий ряд самостійних розділів: алгебра, тригонометрія, аналітична геометрія, теорія безкінечно малих величин. Серйозних успіхів досягли геологія, пов'язана з гірничою справою, хімія, алхімія, зоологія і ботаніка. Серед галузей медичних знань виділимо анатомію, де новинкою стала ілюстрована праця Андреаса Везалія «Про будову людського тіла», теорія кровообігу, розроблена Уільямом Гарвеєм і Мігелем Сервантесом; нові методи лікування за допомогою хімічних медикаментів, розроблені Парацельсом.

Крім природничих наук, розвивалася і натурфілософія, що відкидала догматизм і утверджувала значення досвіду як основи пізнання. А взаємозв'язок філософії і природничих наук яскраво проявився в творчості Френсіса Бекона і Рене Декарта.

Не минули зміни і культурні процеси раннього Нового часу, в яких теж відбулася складна взаємодія традиційних і нових ідейно-художніх напрямів. Такими напрямками були: Ренесанс, бароко, маньєризм, класицизм і навіть зародки реалізму. Знаменно, що перелом в історії західноєвропейської культури розпочався саме з епохи Ренесансу, тобто відродження античних старожитностей. Дійсно, майстри Відродження думали, що їм під силу відродити мистецтво Античності. І вони щиро вірили в це. Невже Мікеланджело не вважав, що він наслідував видатного скульптора V ст. до н. е. Фідія? А коли Леонардо да Вінчі працював, дотримуючись точно вивіrenих пропорцій людського тіла, хіба не вірив він, що дотримується заповітів «Канону» аргоського скульптора і архітектора того ж V ст. до н. е. Поліклета? І що, відродили вони античне мистецтво? Ні. Вони створили свій великий і неповторний стиль, оскільки відродити минуле мистецтво так само неможливо, як не можна повернути час, що створив мистецтво. Але ж природа нагородила майстрів Відродження геніальністю, яка до сих пір залишається загадкою для людства.

Визначальною рисою культури Відродження став гуманістичний світогляд. Хоча вона і не поривала з християнською традицією, але у багатьох випадках відходила не лише від схоластики, а й від церковної догматики. В

основі нового світогляду лежали принципи антропоцентризму, або, як влучно зауважує Президент НАПН України академік В. Г. Кремінь, людиноцентризму, возвеличення людської особистості і її можливостей, ідеї гармонії людини і природи. Тому особливістю ренесансного знання стало світське, позатеологічне трактування мирських проблем.

В образотворчому мистецтві новаторство проявлялося у використанні принципу «наслідування природі» та ідеалу прекрасної гармонійної людини. Проте з другої чверті XVI ст. в мистецтві, яке обслуговувало придворно-аристократичні верстви, зароджується схильність до формалізації, замість принципу «наслідування природі» з'являються «перетворення» її силою фантазії і віртуозності художника. А це привело до появи нової стилістичної течії – маньєризму, для якої характерний культ витонченості і граційності, що прийшов на зміну природній і живій красі.

Одним із досягнень культури Ренесансу стала гуманістична освіта. Її високий рівень підтримувався в приватних і міських школах, університетах і при дворах монархів та вельмож. Методику гуманістичної педагогіки охоче переймали і богословські заклади (як католицькі, так і протестантські), особливо що стосувалося вивчення класичних мов.

На зміну культурі Відродження прийшла епоха раннього бароко, що об'єднала середньовічні і ренесансні традиції, додавши до них і власні творчі досягнення, та панувала в європейській культурі впродовж усього XVII ст. Новий стиль був багатограним і яскравим. Йому властиві такі риси: прагнення до розкоші, пишності, урочистої святковості ансамблів, до возвеличення світського, особливо придворного способу життя. Разом з тим бароко відзначається підкресленою духовною екзальтацією, пафосом, поєднанням раціональності і містицизму.

Бароко відображало і новий світогляд, іншу, ніж в епоху Відродження, картину Всесвіту і місця людини в суспільстві та природі. В ньому людина втрачає своє центральне становище в світі, зазнає впливу могутніх сил, не сумірних з її властивими можливостями. Саме контрасти світу і дисгармонія людського існування стоять у центрі уваги творців бароко. Реальному світу

протиставляється ілюзорний світ ідеалу. Уявлення і художні форми бароко досить помітно вплинули і на дві інші важливі лінії творчості першої половини XVII ст. – класицизм, який утверджувався і реалізм, що започаткувався у творчих пошуках тогочасних культурних діячів.

Ось усі ці кардинальні трансформації європейського суспільства і дали нам підстави визначити цей період в історії Європи як ранньомодерний. І ще хотілося б підкреслити, що весь цей час у Європі червоною ниткою проходять два кардинальних процеси: експансія – економічна, географічна, інтелектуальна та духовна, і конфлікт – соціальний, релігійний та міжнародний, об'єднуючи в єдине ціле трансформації, пов'язані з Відродженням, географічними відкриттями, Реформацією та Контрреформацією.

Робота над книгою тривала впродовж 20 років. Великий обсяг інформації було почерпнуто із праць інших учених. Сподіваємося, що ніхто з них не буде розчарований тим, як ми його використали. Багато думок, викладених у книзі, народилося у результаті дискусій зі студентами, за що ми їм вдячні. Ф. Вольтер сказав: «Коли завершуєш написання книги здається, що розлучаєшся з другом». Такий стан сьогодні переживаємо і ми. Але маємо надію, що читання книги буде приносити не лише нову інформацію, але й задоволення, бо найважливішою особливістю підручника, на нашу думку, має бути доступний і цікавий виклад матеріалу. Підручник має бути не менш корисним як для масового читання і студентів, що не спеціалізуються в галузі історії, так і для тих, хто обрав собі фах історика. Водночас сподіваємося, він буде корисним і викладачам історії всіх рівнів, бо є першим україномовним виданням з цього періоду європейської історії.

Проте найкращою відзнакою нашого підручника буде те, щоб він відповідав словам Олександра Дюма (батька): «Твір, який читають, має сьогодні, а твір, який постійно перечитують, має ще й майбутнє». Бо як сказав лауреат Нобелівської премії О. Шолохов: «Не люблю я книг, що лежать на полицях без толку. Люблю коли вони зачитані до дірок». Якщо так станеться з нашою книгою, ми будемо щасливі. І це дасть нам новий імпульс для подальшої творчості.

І, нарешті, хотів подякувати своєму співавторові, академіку В.П. Коцуру, який є організатором і натхненником наших проектів (а їх уже нараховується сім). І привідкрию ще один секрет: робота над «Ранньомодерною Європою» наштовхнула нас на думку написати книгу, порівнявши українську й європейську історії ранньомодерної епохи, довівши, що українські терени ще з тих часів були об'єктами європейської історії, а український народ – повноправним членом європейського соціуму та міжнародного права і широко інтегрований в європейський культурний простір.

Хотілося б привітати сьогодні і нашого видавця В. М. Москалюка за дуже вдале, на нашу думку, дизайнерське вирішення вигляду книги та її бібліографічне оформлення. А також за оперативність у роботі, бо змакетувати і видати книгу впродовж 2 – 3 місяців може тільки він.

Дякуємо також рецензентам видання професорам М. О. Гуржію, В. В. Ставнюку і М. Ф. Юрію за критичні зауваження і рекомендації. Дякуємо всім тим, хто прочитає наш підручник і він стане їм у нагоді. Дякую особисто студентам Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Мені здається, що Ви одні з найдопитливіших і найерудованіших в Україні. Дякую ЗМІ за об'єктивне висвітлення наших презентацій. Дякую викладачам і співробітникам Вашого університету за гостинний прийом, толерантність і сприятливу атмосферу.

І хотів би звернутися сьогодні до Вас усіх: Придбайте нашу книгу, запам'ятовуючи східну мудрість: «Будинок без хорошої книги, що день без сонця», або слова італійського історика і філософа Томаса Карлейля: «Колекція книг – це той же університет!»

Завершуючи все-таки скажу, що мав рацію римський комедіограф Публій Теренцій, який говорив: «Книги мають свою долю відповідно тому, як їх приймають читачі».

Дякую за увагу!